

ملتان: تصوف، ابتدا آتے ارتقاء

MULTAN: SUFISM ORIGIN AND EVOLUTION

Malik Ammar Yasir khakhi

(Lecturer) Saraiki Area Study centre B.Z.U Multan

Email: ammaryasirkhakhi1214@gmail.com

Ateeq Ul Rehman

Scholar , M.phil Department of saraki BZU Multan

E.mail: ateeq7653766@gmail.com

Iqra Sabir

Scholar , M.phil Department of saraki BZU Multan

iqrasabirfp@gmail.com

Abstract:

Indus Valley is known as the land of romance and human tolerance. The Indus Valley has always conveyed the message of love, tolerance and humanism. For thousands of years, the people of the Indus Valley have been building social relations with each other with the spirit of humanism without distinguishing any race and religion which is actual reflection of humanism and broad perspective. That is why Sufism spread rapidly in the Indus Valley and most Sufis of the world made the Indus Valley their downtown. Multan, the ancient city of Indus Valley, is called the city of Madina-tul -Aulia, the city of Walis. There are one million saints buried in this city of Saraiki Waseeb, the majority of whom are Sufis and belong to present Asia. The History of Sufism in Indus valley is ancient and spread over centuries.

Key words: Indus valley, Sufism, Land of Romance, Humanism , Madina-tul-Aulia , Saraiki waseeb, Saints

ملخص:

وادی سندھ (سرائیکی وسیب) کوں محبت تے انسانی رواداری دی دھرتی آکھیا ویندے۔ سرائیکی وسیب دے وسنیکس ہمیشاں محبت، رواداری آتے انسان دوستی داسنیا ڈتے۔ وادی سندھ دے لوک ہزاراں سالیں کنوں بغیر کہیں رنگ و نسل، مذہب، قوم یا عقیدے دے فرق توں بالاتر انسانی قدر اں دی بنیاد تے ہک ڈوجھے نال سماجی تعلقات استعار کیتے ہوئے ہن۔ جیڑھے جو محبت آتے انسان دوستی دی اعلیٰ مثال ہن۔ ایہا وجہ ہے جو وادی سندھ وچ تصوف تیزی نال ودھدا پھلدا ریہے آتے دنیا دے سب کنوں زیادہ صوفیا ملتان کوں اپنا مسکن بنائے۔ وادی سندھ دے عظیم شاعر ملتان کوں ایں نسبت نال مدینۃ الاولیاء یعنی ولیاں دا شہر آکھیا ویندے۔ سرائیکی وسیب دے ایں شہر ملتان وچ ہی سوا لکھ اولیادفن ہن۔ جنہاں وچوں اکثریت صوفیاء دی ہے۔ ملتان وچ تصوف دی روایت بہوں قدیم ہے جیندا دائرہ صدیاں تے محیط ہے۔

کلیدی الفاظ: تصوف، صوفی ازم، وادی سندھ، تصوف کی روایت، وادی سندھ کے صوفیا

مدینۃ الاولیاء ملتان پاکستان دے صوبہ پنجاب دا ہک مشہور اتے قدیم شہر ہے۔ اے شہر دریائے چناب دے مشرقی کنارے آباد ہے۔ ملتان دے شمال مشرق وچ خانیوال، مشرق وچ وہاڑی، جنوب وچ لودھراں تے مغرب وچ دریائے چناب توں پار مظفر گڑھ آباد ہے۔ آبادی دے لحاظ نال پاکستان دا پنجواں وڈا شہر ہے۔ پاکستان بیورو آف سٹیتسکس دے ڈٹے گئے گوشوارے دے مطابق ڈسٹرکٹ ملتان دی آبادی ۲۰۱۷ء وچ ۳۶۱۶۶۶۷۷ نفوس تے مشتمل ہے۔ (۱) ایں شہر وچ زیادہ تر سرائیکی زبان بولی ویندی ہے جیندا تناسب ۶۱ فیصد ہے۔ اتھان پنجابی ۲۲، اتے اردو ۱۶ فیصد بولی ویندی ہے۔ (۲) اجوکے ضلع ملتان کوں چار تحصیلاں، تحصیل ملتان صدر، سٹی، شجاع آباد تے جلال پور پیر والا تک محدود کر ڈتا گیا ہے تے ایندیاں ۱۲۹ یونین کونسلز ہن۔ ملتان دا شہری علاقہ میٹروپولیٹن کارپوریشن تے دہی علاقہ ڈسٹرکٹ کونسل وچ ونڈیا ہویا ہے۔ ملتان دیاں قومی اسمبلی وچ سیٹاں دی تعداد چھی اتے صوبائی اسمبلی دیاں سیٹاں تیراں ہن۔ ایندا کل رقبہ ۳۷۲۰ مربع کلومیٹر

ہے۔ (۳) راوی، چناب، جہلم دی لہراں وچ گھرا ہوا یا ملتان دازرخیز علاقہ آجہی قدامت، سیاسی اتے تاریخی حیثیت دے اعتبار نال بہوں اہمیت دا حامل شہر ہے۔ ایہ آجہی سرسبزی تے شادابی، زراعت، مصنوعات تے فراواں دولت دی وجہ کنوں ہر حملہ آور کیتے کشش دا باعث بنیادہ گئے۔ ہر سیاح تے جغرافیہ دان کیتے، چاہے او عرب و ہند نال تعلق رکھدا ہی یا یورپ دی سرزمین نال آجہی تصنیف یا تالیف وچ ایہ علاقے دا ذکر ضرور کیتے تے ملتان کوں مک تاریخی شہر ہون دی سند ڈتی۔ انہاں دے بیانات توں ملتان دی اہمیت واپتہ لگدے جو ملتان کوں سر دور وچ اہمیت دا حامل شہر قرار دیتا گئے۔

ملتان دے قدیم ناں:

ملتان دنیا دے چند ہک قدیم شہراں وچوں ہک اہم ترین شہر ہے۔ ملتان تے مختلف ادوار وچ مختلف حملہ آوریں تے قدرتی آفات دے نال ایندی جغرافیائی سرحدیں نال نال ایندے ناں وی تبدیل تھیندے رہ گئیں۔ ول ول اُجڑن تے ول ول آباد تھینوں دی بدولت ہر وار نویں سروں آباد کریندیں ہوئیں ملتانیاں تے آباد کاراں ملتان دا ناں تبدیل کریندے رہ گئیں۔ ملتان دی بار بار اُجڑن تے آباد تھینوں دی کھامرازا ابن حنیف اپنی کتاب "سات دریائوں کی سرزمین" وچ انہاں لفظاں وچ بیان کریندیں:

"پانچ ساڑھے پانچ ہزار برس کے دوران ملتان کتنی ہی بار آباد اور برباد ہوا اور یہ تباہ کاریاں دریائی سیلابوں اور حملہ آوروں کی زبردستی اور تخت و تاراج کا سامنا کرنا پڑا اور ان قدیم دنوں میں کتنی مرتبہ سیلاب تباہ کاریاں مچاتا ملتان کے سر سے گزرا یہ شہر ہر آفت کے بعد پھر آباد ہوتا رہا۔" (۱)

ملتان دے قدیم ناواں دی گالھ کروں تاں ایندے قدیم ناواں وچ ساکوں تاریخی کتاباں دی ورق گردانی دے نال کم و بیش بارہاں ناں ملدن، انہاں ناواں دی وجہ تسمیہ وی بعض مورخین بیان کیتے۔ ملتان دے قدیم ناواں کوں بیان کریندیں ہوئیں چوہدری کرم الہی بدر اپنے ہک تحقیقی مضمون وچ البرہیونی دے حوالہ نال لکھدن:

"ملتان کا اصل نام 'کشیپ پورہ' تھا۔ چونکہ یہ شہر بار بار برباد اور اجڑتا رہا اس لیے مختلف زمانوں میں یہ شہر ہنس پور، بھگ پور، سنب پور، موہستھان پور، پرہلاز پور اور مولتان وغیرہ کے ناموں سے پکارا جاتا رہا ہے۔" (۲)

کشیپ پورہ:

ملتان دی تاریخ تے لکھیاں کتاباں دی ورق گردانی کروں تاں ساکوں ملتان دا ابتدائی ناں کشیپ پورہ ملدے۔ ہندو مذہب دے مذہبی پیشوا تے مورخین اے دعویٰ کریندن جو ملتان دی بنیاد ہندو راجہ ہری کشیپ نے اپنے ناں تے رکھی۔ ہری کشیپ ملتان دا راجہ ہئی تے اوں ای پہلی واری ملتان کوں آباد کیتا تے اتھاں اپنی حکومت قائم کیتی۔ ہندو مذہب دا اے وی عقیدہ ہے جو ملتان وچ راجہ ہری کشیپ دے گھر ہندو مذہب دے بھگوان وشنو دا جنم تھیا تے ملتان ہی وشنو بھگوان دی جنم بھومی ہے۔ کشیپ پورہ ناں دے متعلق تاریخ دے کتاباں وچ ایں طرح دے ناں درج ہے۔

"ملتان کا اصل نام کشیپ پورہ ہے اور اسے مشہور ہندو رشی کشیپ نے آباد کیا تھا۔ سنسکرت کتابوں میں درج ہے کہ جب برہمانے دنیا بسانے کا فیصلہ کیا اس نے ۹ دیوتاؤں کو جنم دیا جن میں ایک دیوتا کا نام مریچی تھا اور شہر ملتان کا بانی رشی کشیپ اسی دیوتا مریچی کا لڑکا تھا۔" (۳)

ملتان دا ناں کشیپ پورہ ہون ناصرف ایندی قدامت دی گواہی ڈیندے بلکہ ایندی مذہبی عظمت کوں وی بیان کریندے۔ ہندو مذہب دے نزدیک ملتان شہر دی عظمت بہوں زیادہ ہے۔ ملتان دا ناں کشیپ پورہ البرہیونی اپنی کتاب وچ وی درج کیتے تے البرہیونی کوں کئی صدیاں پہلے یونانی مورخین دی دریائے سندھ دے کنارے نال آباد ہک شہر دا ذکر کثرت نال کیتے۔ یونانی ایں شہر کوں "کسپے ٹورس" یا "کسپا ٹورس" دا ناں ڈیندن۔ کسپے ٹورس یونانی زبان دا لفظ ہے تے ایندا اصل اسان ڈیکھوں تاں "کشیپ پورہ" ہی بندے۔

پرہلاز پورہ:

ملتان ہندو مذہب دا مقدس ترین شہر تصور تھیندے۔ ملتان دے شہر کوں پرہلاز پورہ دا ناں ڈیون وچ ملتانیاں عوام دا عمل دخل ہا۔ ہندو مذہب دی کتاب "پوران" وچ ہک کہانی درج ہے جو ملتان دے راجہ پرناکش کوں اوندے درباری سپوا اے خوشخبری ڈتی جو او ناں رات کوں مری، ناڈینہ کوں مری، ناوا کوں کوئی حیوان مریسی تے نا کوئی انسان مریسی، ناوا کوں ہوا مریسی تے نا طوفان ناوا کہیں عمارت دے اندر مری تے نا ہی کسی عمارت دے باہر مری۔ سیوا دی ایں پیش گوئی دے بعد راجہ پرناکش اتنا سرزور تھی گیا جو اوں خدائی داد عویٰ کر ڈتا تے اپنی رعایا کوں اپنی پوجا کرن تے مجبور کر ڈتا۔

راجہ پر ناکش داکہ پتر ہی جیندا ناں پر ہلا دے ہے تے او وشنو دیوتا دا من آلا ہئی پر ہلا دے بیو دی خدائی من توں انکار کر ڈتا تے ایندی مخالفت شروع کر ڈتی۔ پر ناکش پر ہلا دے کون بعض رکھن کیتے کئی ہرے آزمائے او باز نہ آیتاں راجہ پر ناکش پر ہلا دے قتل دا حکم صادر کر ڈتا۔ پر ہلا دے کوں ہک پہاڑ دی چوٹی توں دھکا ڈتا گیا مگر او کوں کچھ نہ تھیا۔ ایندے علاوہ پر ہلا دے کوں زہر ڈتا گیا تاں دت وی او کوں کچھ نہ تھا تے اوہر وار زندہ بچن وچ کامیاب تھی ویندا ہئی۔ راجہ پر ناکش پر ہلا دے کوں آخر وچ اوں سونے دا تھمبا تپا تے مارن دا ارادہ کیتا تے ایندی تیاری وچ لگ گیا۔ پر ہلا دے کوں مارن دا وقت قریب آیتاں بھگوان وشنو نر سنگھاپوئی (شیرنی) دی شکل وچ اچانک آیتے پر ناکش کوں اتھانیں چیر ڈتس۔ ایں طرح نال پر ناکش مر گیا تے عوام ملتان شہر کوں ایں واقعہ کنوں متاثر تھی کر ایں پر ہلا دے پورہ آکھن شروع کر ڈتا۔ ایں واقعہ وچ تاریخی لحاظ نال کتنی سچائی ہے تے کتنی زمانہ دے گزرن نال آمیزش تھئی ہے۔ ایندے بارے گالھ کرن مشکل ہے مگر پر ہلا دے نامی شخصیت دی ملتان وچ موجودگی ملتان دی تاریخی کتاباں دے نال نال ملتان دی قدیم عمارتاں تے عبادت گاہواں دی صورت ملتان شہر دے عین وسط وچ پر ہلا دے مندر دی موجودگی کوں ملدی ہے۔

سنب پورہ:

ملتان دا اے نال وی ملتان دی قدیم کتاباں وچ ملدے جیویں جو پھیلے ذکر تھی چکے جو ملتان کوں ہندو مذہب وچ بہوں ہی زیادہ مقدسیت حاصل رہی ہے۔ ایویں ہی ملتان دا ناں "سنب پورہ" وی ہندو مذہب دے ہک پیشوا دے نال تے رکھیا گئے۔ ملتان دا ناں سنب پورہ رانی جنب وطنی دے ہک پتر شہزادہ سنب دے نال تے رکھیا گیا۔ ایں نال دی وجہ تسمیہ تے ایندی کہانی وچ سا کوں کئی ہک روایات ملدن۔ سب توں نزدیک ترین روایت ایں ہے جو بھگوان کرشن جی دی ہک رانی جنب وطنی اوندی بہوں ہی زیادہ وفادار ہئی تے اوہر میدان وچ اوندے شانہ بشانہ راہندی ہئی۔ رانی کرشن جی دے نال بہوں زیادہ وفادار ہئی تے ہک دفعہ میدان جنگ وچ کرشن جی دے رتھ دا بوہاڑٹ گیا تاں اوں لوہے دی جاہ تے رانی جنب وطنی اپنی بانہہ ڈے تے رتھ کوں ٹوریا تے ایندی وجہ کرتے ہی کرشن جی کوں اوں جنگ وچ فتح ملی۔ رانی دی ایں قربانی توں متاثر تھی تے کرشن جی ملتان شہر رانی جنب وطنی دے پتر شہزادے سنب کوں بخش ڈتا تے ایں طرح نال شہزادہ سنب ملتان دا حکمران تھی گیا تے اوں ملتان کوں نویں سروں آباد کیتا۔ ملتان دے انتظامات تے اوندی محنت دی وجہ توں ملتان دی خوبصورتی کوں مزید اضافہ تھی گیا تے ملتان دا ناں سنب پورہ تھی گیا۔

میترون:

ملتان کوں شروع توں ہی مذہبی عقیدت دامرکز راہون دا شرف ہے۔ ملتان دا ناں "میترون" سورج دیوتا دے نال "میتھرا" توں ماخوذ ہے جیندے معنی ہن سورج دیوتا دا شہر۔ ملتان دے ایں قدیم نال دی وجہ تسمیہ تے پس منظر بارے مشہور ہے جو ملتان راجہ سنب کوں ہک بیماری لاحق تھی گئی تے کافی دوا دواں کرن دے بعد وی جییں ویلھے صحت یابی میسر نہ آئی تاں راجہ سنب دریائے چناب دے کنارے نال سمجھ دے سناویں گھسن شروع کر ڈتے۔ سورج دے سناویں دے نال راجہ دی او بیماری دور تھی گئی تے راجہ سنب سورج دیوتا دی ایں کرم نوازی کوں خوش تھی تے ملتان وچ سورج دیوتا داکہ عظیم الشان مندر تعمیر کروایا تے ایں مندر دی نسبت نال ملتان کوں سورج دیوتا دا شہر یعنی میترون آکھیا گیا۔ ملتان وچ سورج دیوتا دی پوجا دے متعلق قدیم تاریخ دی کتابیں وچ متعدد روایات موجود ہن۔

اوستانہ:

ملتان کوں سورج دیوتا دی پوجا دامرکز راہون دی وجہ نال ملتان دے سورج مندر وچ موجود بت کوں مورخین وچوں بعض مورخین "ادیٹہ" دا ناں ڈتے تے بعض ایں بت دا ناں "ملتان" لکھے۔ سورج دیوتا دے مندر وچ موجود بت دے نال ادیتہ تے ایں شہر دا ناں ہک لمبے عرصے تئیں اوستانہ وی رہ گئے۔ اوستانہ ایں مندر دے بت دے نال دی نسبت دے نال ہئی۔ "اوستانہ" داملتب "ادیٹہ" دا شہر "دے ہن" مختلف مورخین تے محققین سورج دیوتا دے ایں مندر دے بارے اپنی رائے مختلف انداز نال پیش کریندن۔ ہک زمانہ ہئی جڈاں ملتان شہر دے بالکل قریب دریائے چناب واہندا ہئی تے اے ہی اوجا ہئی جتھاں راجہ سنب نے خود کوں کُنڈ وچ سٹیا تے شفا یاب تھیا۔ ملتان وچ موجود ایں جگہ توں آج وی سورج کُنڈ آکھیا ویندے تے آج موجودہ دریائے چناب کوں ایں جگہ کوں کافی دور ڈٹھا ویندے۔ اے گالھ آکھن مشکل ہے جو ملتان دا اے نال ملتان دے سورج دیوتا مندر وچ موجود بت دے نال تے پئے یا خود سورج دیوتا مندر دے نال تے کیوں جو بعض مورخین سورج دیوتا دے مندر دا ناں "بند" لکھے تے بعض عرب مورخین ایندے وچ موجود بت کوں حضرت ایوب دا مجسمہ قرار ڈیندن۔ کیوں جو ملتان سورج دیوتا دے مندر کوں جبرہی بیماری واسطے شفا یابی دامرکز آہدن او جدام دی بیماری ہے تے ایویں ایں اسلامی تاریخ وچ وی حضرت ایوب دی جبرہی بیماری دا ذکر ملدے اووی جدام دے نال ملدی جلدی بیماری ہے۔

بہر حال تاریخ وچ ملتان دے ایس قدیم ناں دی وجہ تسمیہ سورج کنڈ مندر دے بت دے ناں دے نال ای ملدی ہے تے ایس ناں دے پس منظر وچ کوئی دی کہلی نہ ملدی۔
ہنس پورہ:

ملتان شہر داکہ قدیم ناں ہنس پورہ وی ہے۔ ایس ناں دی وجہ تسمیہ بارے تاریخ دے کتابیں وچ ملدے جو حضرت نوح دے پتر یافت اٹھال آئے تے طوفانِ نوح دے وقت غرق تھیون آ لے شہر ملتان کوں از سر نو آباد کیتا تاں ایس نویں آباد کردہ شہر داناں اپنے پتر ہنس دے ناں تے ہنس پورہ رکھیا۔ ہک نئی روایت اے وی ملدی ہے جو ملتان شہر کوں طوفانِ نوح دی غرق دے بعد بذات خود ہنس جیڑھا جو حضرت نوح دا پوتر اہی آباد کیتا تے اوندے ناں دی نسبت دے نال ہی ایس شہر کوں ہنس پورہ آکھیا وچ سگدے۔

ملتان دے ایس قدیم ناں دے پس منظری کہلی وچ طوفانِ حضرت نوح ملدے۔ اسلامی تاریخ وچ طوفانِ نوح دا ذکر تفصیل نال ملدے تے طوفانِ نوح کوں دنیائے آون آلاسب توں وڈا سیلاب آکھیا وچ سگدے، جیندی بدولت دنیا دی ہر آبادی تے شے ماسوائے اوندے جیڑھی طوفانِ نوح دے وقت حضرت نوح دی کشتی وچ سوار ہئی مر گئی تے ایس طوفان وچ غرق تھی گئی۔ ایس واقعہ نال ملتان دی قدامت دا وی پتہ لگدے۔
بھاگ پورہ:

ملتان دے بارے تاریخ دی کتاباں وچ درج ہے جو اے بار بار اُڑن آتے آباد تھیندہ رگے۔ ملتان دے ایس بار بار اُڑن تے ولد آباد تھیون وچ جتھاں شخصی عمل دخل ہئی اٹھائیں قدرتی آفات وغیرہ دا کردار وی ناقابلِ فراموش ہے۔ بھاگ پورہ ملتان دے قدیم ناواں وچوں ہک ناں ہے تے ایندی وجہ تسمیہ وچ تاریخ دی کتاباں وچ درج ہے جو ملتان ہک واری اُڑ گیا ہئی تے لیکو ہک واری ول نویں سروں ہندو راجہ بھاگ کشن آباد کیتا تے ملتان دی ایس نویں آبادی داناں اوں راجہ بھاگ کشن دے ناں تے بھاگ پورہ تھی گیا۔ ملتان دے ایس قدیم ناں تے ایس توں پہلے اُڑن دی وجہ تاریخ دی کتاباں دی ورق گردانی کرن دے باوجود وی سامنے نی آسگی اے ایندے پس منظر دا پتہ نی لگیا۔
شام پورہ:

ملتان دی قدیم تاریخ وچ ایندے بار بار اُڑن تے ول آباد تھیون دا ذکر ملدے۔ ملتان خبر نی جو کتنی واری اُڑیا تے ول آباد تھیا۔ ملتان دنیا دے چند انہاں شہراں وچوں ہے جیندی بنیاد دنیا دی ابتدا دے نال تھئی تے ایندے بعد اے شہر مسلسل سدا آباد آندے پئین۔ ملتان دے بار بار اُڑن تے ول آباد تھیون دی بدولت ملتان دی قدامت دے بارے پورے وثوق نال مورخین نی لکھیا۔ ملتان دے قدیم ناواں وچوں ہک ناں شام پورہ دی رگے۔ ملتان دا اے ناں ہندو راجہ شام پریم ناتھ دے ناں دی نسبت دے نال "شام پورہ" پیا۔ شام پریم ناتھ ہک مذہبی پیشواوی ہئی تے اوندیاں تعلیمات وچ امن تے محبت ہندو مذہب دی کتاباں وچ وی درج ہن۔ شام پریم ناتھ ملتان کوں اُڑن دے بعد نویں سروں آباد کیتا تے اوندے ناں دی نسبت دے نال ای ملتان کوں ہک طویل عرصہ تئیں شام پورہ ہی آکھیا ویندہ رگے۔
مالستھان:

ملتان دی تاریخ حملہ آوریں دی آمد دے نال بھری پئی ہے۔ ملتان تے ہر دور وچ ہر قوم دے حملہ آوریں حملے کیتے تے اٹھوں دے وسائل حاصل کرن دے نال نال اٹھوں دے مقامی لوکاں کوں غلام بنایا۔ ملتان وچ سکندر اعظم دی آمد ہک تاریخی واقعہ ہے۔ ملتان داکہ قدیم ناں "مالستھان" یا "مولستھان" وی ہے۔ جیڑھا جو تاریخ دی کتاباں دا حصہ ہے۔ ملتان دے ایس ناں دے متعلق علامہ غفری لکھن:

"جب ہم جغرافیہ حدود العالم جس کا مصنف چوتھی صدی ہجری میں ہوا ہے کا مطالعہ کرتے ہیں تو ہمیں معلوم ہوتا ہے کہ مول استھان کسی شہر کا نام نہیں تھا بلکہ ایک پوری سرزمین کا نام تھا جس کی حدود میں ایک لاکھ بیس ہزار گائوں شامل تھے۔ جس کی سرحد اتنی وسیع تھی کہ ایک طرف تو علاقہ کشمور یعنی مغربی ملتان اور دوسری طرف مشرق میں لاہور سے آگے جالندھر تک حدودِ ملتان میں شامل تھا۔ ادھر جنوب میں بیکانیر وغیرہ بھی شمار ہوتا تھا۔" (۴)

ملتان دے ناں مولستھان دی وجہ تسمیہ دے متعلق بہوں ساریاں کہانیاں تے روایات ملدن۔ ہک روایت دے مطابق ملتان داناں مولستھان ملتان وچ آباد ہک قوم ملی دے ناں دی مناسبت دے نال مولستھان پیا۔ ملی قوم ملتان دی قدیم قوماں وچوں ہک قوم گزری ہے۔ سکندر اعظم ملتان تے حملہ کیتا تاں اوں

وقت ملی قوم سکندر اعظم دے خلاف زبردست قسم دی مزاحمت پیش کیتی تے یونانی فوجاں کوں ملتان دے قلعے دیاں دیواراں تے نہ چڑھن دتا۔ سکندر اعظم بذات خود اپنے دو محافظیں دے نال قلعے دی دیوار تے چڑھ گئے تے تلوار کڈھ قلعے وچ دھرک مار ڈالتے قلعے دے باشندیاں نال قتل و غارت شروع کر ڈتی۔ ملتانیوں سکندر دے خلاف زبردست مزاحمت کیتی تے دست بدست لڑائی وچ سکندر دا ہک محافظ مارا گیا تے ڈوجھا زخمی تھی گیا۔ ایں دوران ای ملی قوم دے ہک گھروڑ آلود تیر سکندر کوں ماریاتے اے تیر سکندر دی زرہ کوں چیرتے اوندے سینے وچ پوست تھی گیا تے اولہولہاں تھی ڈھسہ گیا۔ ایں دوران سکندر دے زخمی محافظ سکندر کوں ملی قوم دے مزید حملیاں کوں بچایاتے یونانی فوج وی قلعے دا دروازہ ترور اندر داخل تھی گئی تے یونانی فوج سکندر کوں سہارہ ڈیون دے نال ملی قوم دے چھوٹے وڈے مرد و خواتین کوں تہہ تیغ کیتا تے انہاں کوں قتل کر ڈتا۔ تاریخ دی کتاباں وچ آندے جو سکندر اوں تیر دے زخم نال ہی مویاتے او تیر ہی اوندی موت دی وجہ بنیا۔ بعض محققین دے نزدیک ملی قوم ملتانی نہ ہئی بلکہ اوندا تعلق شور کوٹ دے نال ہئی تے انہاں سکندر توں شور کوٹ وچ شکست کھاون دے بعد ملتان دے قلعے وچ پناہ گھدی تے سکندر وی انہاں دا پیر اچا تے ملتان آیا تے اوں اتھاں حملہ کیتا۔ جمہور محققین تے مورخین ملی قوم کوں ملتانی لکھتے تے انہاں دا آبائی علاقہ ملتان ای لکھے البتہ انہاں ملی قوم کوں کتھائیں "مالی" تے کتھائیں "ملی" لکھے۔ بعض محققین "مولستھان" "امطلب" "ملی دادیس" لکھے۔ علامہ عتیق فکری مولستھان دی لغوی تفہیم انہاں لفظاں وچ کریدن:

"مول ملتانی زبان میں اصل اور حقیقت کو کہتے ہیں اور "استھان" سر زمین اور جگہ کو کہتے ہیں جس کی ایک خاص حد ہوتی ہے۔ مول استھان کے معنی "حقیقت کی سر زمین" کے ہوئے۔" (۵)

مولوسان:

ملتان دا ہک قدیم ناں "مولوسان" وی ہے۔ ملتان کوں ہک مشہور چینی سیاہ اپنے ہک سفر نامے وچ "مولوسان" پولا "لکھے تے ایں طرح دے نال ملتان دا ہک ناں مولوسان وی ہے جیکوں سنسکرت وچ ملستھانہ آکھیا ویندے۔ چینی سیاہ ۶۴۱ قبل مسیح وچ جڈاں بدھ مت دے مطالعہ کیتے شور کوٹ آیا تاں اوں رستے وچ ہک شہر وچ قیام کیتا جیندا ناں اوں مولوستان تحریر کیتے۔ ایں شہر وچ موجود ہک سورج دیوتا دے مندر دا ذکر وی "ہیون سانگ" "سیاح تفصیل نال کیتے جیندے کوں معلوم تھیندے جو اوندی آمد دے وقت ملتان دا ناں مولوسان ہی ہئی تے اوں ایں شہر دا جیرہ جغرافیہ بیان کیتے اوندے مطابق مولوسان سندھ دے مشرق وچ موجود ہے جبکہ ملتان سندھ دے مشرق وچ بالکل وی کینی۔ ایں توں علاوہ ہیون سانگ نامی ایں چینی سیاح اپنے سفر نامہ وچ جیرہ ہیاں ملتان یا مولوسان دیاں نشانیاں بیان کیتن اوں ساریاں ملتان دیاں ایں ہن تے ہک جمہور محققین دی تعداد ہیون سانگ دے بیان کردہ شہر توں مراد موجودہ ملتان کوں ہی گھندن تے لیکوں ملتان قرار ڈیندن۔

مولتارن:

تاریخ دی کتاباں دی ورق گردانی نال ملتان دا ہک قدیمی ناں مولتارن وی ہے۔ مولتارن ناں دے متعلق کوئی مدلل شواہد تاں نی ملدے البتہ اتنا پتہ ضرور لگے جو ملتان دا اے ناں ہندو راجہ مور جیرہا جو دہلی دے راجہ خوزدا بھرا ہئی ملتان کوں ولدا آباد کیتا تے ایندا ناں مولتارن رکھا۔ قدیم فارسی زبان دے مخطوطیاں وچ وی ملتان دا ناں مولتارن ہی ملدے۔

مولتان:

ملتان دا اے ناں ماضی قریب دا ناں ہے۔ "مولتان" دی وجہ تسمیہ دے بارے تاریخ دے کتابیں وچ اتنا ملدے جو اے "مولستھان" تے "مولوسان" دی ہی وگڑی ہوئی شکل ہے۔ مگر عرب مورخ البیرونی اپنی کتاب "الہند" وچ ملتان دے سورج دیوتا دے مندر وچ موجود بت دا ناں ملتان تحریر کیتے۔ ایں بت دے ناں دی نسبت دے نال وی ایں شہر دا ناں "مولتان" پئے گئے تے وقت دے نال نال ایں وں اپنی شکل کوں وگا گھدس۔ البیرونی ملتان کوں ملی تھان آہدن تے انہاں دے خیال موجب اے ملی تھان کوں ملی تھانہ، ملتانہ بنیاتے وں ایندا ناں مولتان تھی گیا۔

ملتان وچ دراوڑ قوم دی آمد تے آبادکاری:

ملتان دی تاریخ دا مطالعہ کروں تاں ملتان وچ کئی اقوام دی آمد دا ذکر ملدے۔ ملتان وچ مختلف ادوار وچ آون آلی انہاں اقوام دے مقاصد اپنی حکومت قائم کرن دے ہن یا وں او ملتان کوں اپنی قیام گاہ یا مستقل وطن بنادن چاہندے ہن۔ ایں بارے قیاس کرن مشکل ہے بہر حال ایں سب دے باوجود اے تاں ہک منی منائی حقیقت ہے جو ملتان بھلے جو وی قوم آئی ہے ملتان دی تھی تے ہی رہ گئی ہے۔ ملتان وچ اوندے آون مقصد بھلے ملتان دے وسائل حاصل ہئی یا وں اقتدار

ملتان و احصول اوندے ایں مقصد تے اوں قوم کوں وقت دے نال نال ملتان بنانا۔ ملتان دی تاریخ وچ اتھاں آون آلیاں قوماں وچ سب توں وڈیاں ڈو قوماں ہن، ہک دراوڑ ہئی تے ڈو جھی آریہ قوم۔ دراوڑ بارے ملتان وچ آمد دے شواہد تاں تاریخ دی کتاباں وچ بہوں زیادہ ملدن مگر ایندے برعکس ایں قوم دے اصل وطن دے متعلق مورخین قیاس کریندن جو اے ملتان کوں دور مغربی پہاڑی سلسلے کوہ سلیمان کوں لہہ تے ملتان آئے۔ علامہ عتیق فکری دراوڑ قوم کوں "ڈراوڈین" آہن تے اپنی کتاب "العتیق العتیق" وچ ایں قوم دا ذکر اوندے آبادی وطن دے حوالے نال ایں طرح کیتے:

"ڈراوڈین کہاں سے آئے تھے۔ ان کا مسکن حقیقی کون سا علاقہ تھا۔ اس کے متعلق اکثر محققین کا خیال ہے کہ یہ قوم بحیرہ روم کے ساحل سے سفر کرتی ہوئی بابل، نیووا اور بصرہ وغیرہ سے نقل مکانی کرتی بحر فارس وغیرہ سے کراچی، سندھ، ملتان اور گجرات کا ٹھکانا سے جنوبی ہند کے علاقوں میں پھیل گئی۔ اس پھیلاؤ میں ڈراوڈین نسل کو یقیناً ہزاروں سال لگے ہوں گے اور مسلسل سفر اور آب و ہوا کی تبدیلی نے ان کے رنگ اور چہرے کی ساخت میں یقیناً قدرے تبدیلی پیدا کر دی ہوگی۔ اس طرح دوسری قوموں کے میلاد اور شادی بیاہ کے اثرات بھی لازمی ہوئے ہوں گے۔" (۶)

دراوڑاں دی آمد دے حوالے نال علامہ عتیق فکری باقی مورخین کوں اختلاف کریندن جو دراوڑ سمندر دے کنارے کنارے نال کراچی، سندھ تے ملتان وچ آئے جبکہ باقی مورخین انہاں دی آمد دا علاقہ مغربی پہاڑاں دے رستیاں وچ ڈسیندن۔ ملتان وچ دراوڑ قوم دی آمد تے اتھاں انہاں دے آباد تھیون دی تاریخ بہوں قدیم ہے۔ ایویں ہی ملتان وچ دراوڑی قوم دی آباد کاری تے اپنی نسل کوں اکو تے دودھاؤن دے عمل کوں مورخین مہذب نہ لکھدن۔ تاریخی کتاباں وچ اے درج ہے جو دراوڑ باقی ماندہ ملتانی اقوام دی نسبت قدرے تہذیب یافتہ ہن تے تجارتی حوالے نال وی مضبوط ہن۔ دراوڑ قوم دی آمد توں پہلے ملتان وچ سنہال، بھیل تے کولاری قوماں دی آبادی دے آثار ملدن۔ بعض کتاباں وچ جاٹ قوم دے ملتان وچ دراوڑاں دی آمد کوں پہلے ملتان وچ رہائش پذیر یا آباد ہون دے آثار وی ملدن۔

ملتان وچ آریا قوم دی آمد تے آباد کاری:

ملتان دی قدیم تاریخ یا ماقبل تاریخ دا مطالعہ کروں تاں ساکوں ملتان وچ آریا قوم دی آمد تے اوندی آباد کاری دے شواہد ملدن۔ آریا دراوڑ قوم تے ملتان وچ آباد باقی قوماں کوں ڈھیر مہذب ہن تے طاقتور وی ہن۔ ملتان وچ آریا ابتدائی سطح تے تجارت دی غرض نال بلوچستان دے رستے کوں آئے۔ آریا قوم نمرود دے زمانہ وچ حضرت ابراہیم دی ہم پلہ رہی ہئی تے ایندے بعد انہاں اوائتھوں ہجرت کرتے مختلف علاقیاں وچوں تھیندے ہک طویل عرصہ بعد درہ خیبر دے رستے ملتان وچ داخل تھئی تے ملتان سمیت ایندے نواح وچ آئے آباد تھی گئی۔ آریاواں ملتان تے ایندے گرد و نواح دے علاقیاں وچ آباد تھیون کیتے اتھوں دے مقامی بندے نال جنگ کیتے قتل و غارت دی ہک المناک تاریخ کوں اپنی جنگ و قتل دے نال لکھیا۔ آریاواں ملتان تے گرد و نواح وچ آباد تھیون دے بعد اتھوں دے مقامی بندے کوں اپنے خیالات تے نظریات دے تبادلہ دے نال متاثر کرن دا آغاز کیتا تے ایں طرح دے نال مقامی زبان تے آریاواں دی زبان دے الفاظ میل ملاپ تھیا۔ آریا ملتان وچ ڈو گروہاں دی صورت وچ آئے۔ پہلے گروہ ملتانی زبان تے عوام دے نال اپنی زبان و نظریات دا تبادلہ کیتا جبکہ ڈو جھے گروہ ایں عمل کوں قطع تعلقی کریندین ہوئیں ملتانیوں کوں اپنی زبان سکھاؤن اپنی توہین سمجھاتے ایندے سب توں وڈا نقصان اے تھیا جو آریاواں دی زبان حکمران ہون دے باوجود ملتان دی مقامی زبان دے زیر تسلط رہی تے آریائی زبان جیکوں سنسکرت آکھیا ویندے اپنے جدید علوم دے باعث وی ملتانی زبان تے سبقت حاصل نہ کر سگی۔ آریا اتنے مہذب ہن جو انہاں اپنی زبان تے رسم الخط وی اوں دور وچ ایجاد کر گھدے ہن۔ ایندے برعکس اکثر مورخین آریاواں کوں وحشی لکھتے تے انہاں کوں امن پسند قوم تسلیم نی کیتا۔

تصوف:

تصوف ہک ذوقی وجدانی چیز داناں اے ایں کیتے ہر ہک نے اپنے اپنے ذوق تے سمجھ دے مطابق سمجھن سمجھاؤن دی کوشش کیتی ہے۔ الغرض جینوں جو محسوس تھیا اوں اپنی ہک وکھری تعریف کیتی۔ جینوں جے محسوس تھیا اینداناں ایں تصوف رکھا ایندی اساس ذاتی احساس تے تجربے تے تجزیہ تے ہے و ت وی صوفیائے کرام جو کچھ آکھیا تے مجموعی طور تے نتیجہ اخذ کیتا وں سکیندا ہے۔ اے حقیقت دی یہ تک پہنچن کیتے معین و مددگار ثابت ہو سکدا ہے۔ مزید صوفیائے کرام دے اقوال توں اے نتیجہ اخذ کیتا وں سکیندا ہے کہ تصوف دی شکل ہر زمانے وچ تبدیل تھیندی رہ گئی ہے تے ایندے رنگ وی تبدیل ہوندے رہ گئیں۔ مختصر آئیہ

کہ تصوف دی کوئی جامع تعریف از حد مشکل ہے ایہو گالھ ہے کہ اگرچہ عربی تے فارسی دی کتاباں وچ ایندیاں بے شمار تعریفاں کیتیاں گئیاں ہن تے تاریخی لحاظ نال کافی دلچسپ ہن لیکن انہاں توں اے ظاہر تھیندا اے کہ تصوف ناقابل تعریف ہے۔ "قرآن مجید وچ تصوف دی اہمیت کجھ ایں ہے :

"فمن كان يرجو لقاء ربه فليعمل عملاً صالحاً ولا يشرك بعبادة ربه احداً"

ترجمہ: "جیرہ شخص آپنے رب نال ملاقات دا خواہش مند ہے ایں کیتے لازم ہے کہ اعمالِ صالحہ بجالاوے تے آپنے رب دی اطاعت وچ کہیں کوں شریک نہ ٹھہراوے۔" (۷)

بہر حال اگر تصوف دے مطلب کوں احادیث مبارکہ وچ پرکھیا و نجن تاں پتہ لگدے کہ او شخص جیرہ احکام الہی کوں آپنے قلب دی گہرائیاں وچ محسوس کرتے محسن بنے اوصوفی ہے تے ایندے احسان تصوف ہے حدیث مبارکہ وچ ہے :

"ان تعبدلہ کانک تروہ وان لم تکن تراہ فأنہ یراک۔" (۸)

ترجمہ: "تے اللہ دی عبادت ایں حالت وچ کر کہ گویا کہ لہنگوں ڈیہدا پئیں تے اگر توں لہنگوں نی ڈیہدا پیتاں بے شک او تیکوں و ہدا پیتا ہے۔"

ابتدائی دور وچ تصوف محض اللہ دی طرف محویت داناں مئی تے ایندے مقصد تحقیق و تجسس تے مخلوق نال محبت نہ ہئی کجھ عرصہ بعد تصوف صوفیانہ طرز زندگی، انداز فکر، تصورات تے عقائد دا حکیمانہ جائزہ گھدا گیا تاں مک باقاعدہ علم تے فلسفہ کوں وجود ملیا جیندا ناں تصوف رکھیا گیا۔ تصوف دا علم ہے جیندے ذریعہ نال رب کوں سمجھن وچ مدد ملدی ہے خالق تے مخلوق نال محبت کرن دادرس تے مخلوق نال محبت کوں فروغ ملدے۔ تزکیہ نفس تے تصفیہ قلب دا طریقہ وی تصوف سکھیندے۔ تصوف داساریاں کوں وڈا مقصد مطیع نظر، صبر و قناعت، فقر و مسکینی تے خدا تے مکمل اعتماد تے توکل ہے۔ تصوف دی باقاعدہ تعریف کرن ہک مشکل عمل ہے ماہرین ادب تصوف دی تعریف آپنے الفاظ وچ ایں کریندن :

"تصوف تزکیہ نفس کے بعد اپنی اصل سے واصل ہو جانے کے ذوق کا سفر ہے یعنی پاکیزگی باطن کے عمل سے گزر کر حقیقت مطلق سے ہمکنار ہونے... یہ ایک طرح سے سائنس بھی ہے اور آرٹ بھی کیونکہ اگر تصوف کو صفائی باطن اور حقیقت مطلق تک رسائی حاصل کرنے کا علم تسلیم کر لیا جائے تو ایک لحاظ سے یہ سائنس کہلائے گا اور اگر اسے منزل مقصود تک پہنچنے کا عملی طریق کار مان لیا جائے تو اس کو ایک فن بھی کہا جاسکتا ہے۔" (۹)

امام ابو القاسم تصوف دی تعریف کریندے ہونیں تصوف دی توضیح کجھ ایں بیان کریندن :

"تصوف حضور قلب سے ذکر کرنے اور سن کر وجد میں آنے اور اتباع سنت کرتے ہوئے عمل کرنے کا نام ہے۔" (۱۰)

ابو محمد جریر تصوف دی ایں تعریف کریندن :

"یہ ہر اعلیٰ خلق میں داخل ہونے اور ہر ذلیل خلق سے نکلنے کا نام ہے۔" (۱۱)

حضرت بندار بن حسین تصوف دی تعریف کجھ ایں کریندن :

"تصوف عہد پر وفا کرنا ہے اور وہ یہ ہے کہ جو بات دل میں گزرے اس کے لیے کرے تو وہی کرے۔" (۱۲)

مختلف مذاہب وچ تصور تصوف:

تصوف تزکیہ نفس مخلوق دا خالق نال رشتہ جوڑن دا ہک وڈا ذریعہ ہے۔ تصوف دا تصور ہر اوں مذہب دے وچ موجود ہے جیندے وچ خدا دا تصور موجود ہے۔ تصوف دی ابتداء ایں دنیا تے آباد تھیون آ لے پہلے انسان حضرت آدم علیہ السلام توں تھیندی اے۔ اسلامی تعلیمات دے مطابق نبی آخر الزمان خاتم النبیین حضرت محمد ﷺ تک انبیاء دا جیرہا سلسلہ چلے اوہک لکھ چوی ہزار انبیاء تے پیغمبراں تے مشتمل ہے۔ انہاں پیغمبراں تے انبیاء ہر دور وچ آجی آجی قوم دارشتہ خالق حقیقی نال جوڑن دی تبلیغ کیتی ہے۔ دنیا وچ رائج مختلف مذاہب وچ تصوف دا سلسلہ آجے آپنے انداز نال موجود ہے تے ہر مذہب وچ نویں شکل وچ تصوف موجود ہے۔ دنیا دے وڈے مذاہب وچ تصوف دا تصور ایں طرح نال موجود ہے۔

اسلام وچ تصوف :

اسلام دنیا داسب توں وڈا مذہب تصور کیتا ویندے۔ اسلام وچ ہک خدائی عبادت دا بنیادی عقیدہ موجود ہے تے اسلام دا بانی حضرت محمد ﷺ ہن۔ اسلام دی بنیادی تعلیمات دے مطابق انسان دا مشکل سُٹا صرف اللہ ہے تے خدائے واحد کوں اسلام وچ آپنی مخلوق نال محبت کرن آلی ہستی آکھیا گیا ہے۔ جیندی مثال ایں ملدی ہے جو اللہ آہنے بندے نال ستر ماواں توں ودھ محبت کریندے :

"والذین امنوا اشد حبا لله"

ترجمہ: "تے جیڑھے لوگ مومن ہن اوساریاں کوں ودھ اللہ نال محبت کریندن۔" (۱۳)

ہندو مذہب وچ تصوف :

ہندو مذہب دا شمار دنیا دے چند ہک وڈے مذاہب وچ تھیندے۔ ہندو مذہب درے پیر وکاراں دی ہک وڈی تعداد بھارت وچ موجود ہے۔ بھارت دا سرکاری مذہب وی ہندو مت ہے۔ ہندو مذہب وچ بنیادی طور تے ہک خدا، رام دی پرستش کیتی ویندی ہے۔ ایں توں علاوہ رام دے ماتحت کئی متعدد خدا وی ہندو مذہب دے لائق پرستش ہن۔ ہندو مذہب وچ تصوف دی ابتداء ویداں توں تھیندی ہے جیندے وچ کائنات دے تخلیقی سفر تے عالم بالا دے نال وحدت الوجود دے متعلق نظریات موجود ہن۔ ڈاکٹر روبینہ ترین ہندو مذہب وچ تصوف دے بارے اظہار خیال کریندے ہوئیں لکھدی ہے :

"ویدوں کے آخری حصے اپنشدوں پر مشتمل ہیں جن کا پیش کردہ تصوف "برہم سوتر" کہلاتا ہے اپنشدوں کو تصوف کی قدیم ترین تحریریں

قرار دیا جاتا ہے۔" (۱۴)

ہندو مذہب وچ وی تصوف دے تصورات کوں مختلف شخصیات دے نال منسوب کیتا ویندے۔ شنکر اچاریہ دے صوفیانہ فکر کوں ویدانیت دے نال نال منسوب کیتا ویندے۔ ہندو مذہب تے ویدانیت دے اثرات گھوڑھے ہن۔ ہندو مذہب وچ تصوف دا ہک بیاناں وشی ویاں دا ہے جیندی کتاب بھگوت گیتا دے نال ہندو مذہب دی اعلیٰ تے معتبر کتاب تصور کیتی ویندی ہے۔ ہندو مذہب وچ تصوف پنڈت تپادی شکل وچ موجود ہے۔

عیسائیت وچ تصوف :

عیسائی مذہب وچ تصوف وی ہک منظم شکل ویکھن کوں ملدی اے اتے ترک دنیا دا تصور عیسائیت وچ موجود ہے۔ عیسائیاں دی تعلیمات وچ ترک دنیا، مال و دولت توں دور تے دنیاوی معاملات توں اجتناب کرن شامل ہن۔ ایں مذہب وچ رہبانیت دا نظام قائم اے تے دنیا نال تعلق توں دور، مشقت نوں برداشت کرن تے نکاح توں دوری انہاں دی تصوفانہ تعلیمات وچ شامل ہیں۔ عیسائیت مذہب بارے مولانا احسان الہی لکھدن :

"عیسائیوں کی تعلیمات میں سے ایک تعلیم دنیا کو ترک کرنا مال و دولت سے دور بھوک پیاس برہنگی اختیار کرنا دنیاوی زیب و آرائش سے

دور بھگانا اور حلال چیزوں سے اجتناب کرنا بھی شامل ہے۔ دراصل یہ طریقہ تھا جو انہوں نے خود ہی ایجاد کیا اور اس ذریعے سے اپنے نفس

اور جان کو عذاب میں ڈال دیا۔" (۱۵)

بدھ مت وچ تصوف :

بدھ مت دا شمار دنیا دے پُرا من مذاہب وچ تھیندے۔ بدھ مت دی ابتداء چین توں تھیندی اے تے ایندی تعلیمات وچ انسان تے انسانیت کوں بنیادی اہمیت حاصل ہے۔ بدھ مت دی تعلیمات دے مطابق انسانی جسم تاثرات، اوراکات، جذبات تے شعوری اعمال دا مجموعہ ہے۔ بدھ مت دی بنیادی تعلیمات تے تصوف دے اثرات نمایاں ہن۔ بدھ مت آپنی تعلیمات دے ذریعہ نال انسانی زندگی تے انسانی عقائد تے گوڑھے اثرات مرتب کیتے۔ بدھ مت وچ تصوف دی وضاحت کریندے ہوئیں ڈاکٹر روبینہ ترین راقم الطراز ہے :

"بدھ مت کے مطابق ہم خارج اور باطن میں خواہشات کے بندھنوں میں گھرے ہوئے ہیں۔ ان خواہشات سے آزاد ہونے کی واحد

صورت ایسا ضبط نفس ہے جو عدم محض پر منتج ہو۔ اس سے نجات ممکن ہے۔ کاملیت کا درجہ خواہشات کی نفی، جذبے کے انسداد، ترک طلب،

زندگی کے شدائد اور مسائل کے برداشت، عزت نشینی، ترکِ علاقہ، شعور اور تصور کے انقطاع، لالچ، بغض، بد زبانی اور بد کلامی سے

اجتناب، کسبِ حلال، درست اعمال، تزکیہ باطن اور مراقبہ سے حاصل ہوتا ہے۔" (۱۶)

بدھ مت آپنی تعلیمات دی بدولت ایہو جیہاں حلقہ انسانی کوں فروغ دتا جیندے نال انسان کوں انسان نال محبت دادرس ملیا تے بدھ مت جلد ہی دنیا تے ایہو جیہاں خانقاہیں متعارف کرائیاں جیندے وچ مرید تے درویش تجربہ دی زندگی گزریندن۔

انسانی زندگی کے تصوفی اثرات :

تصوف دی بنیادی تعلیمات مخلوق کو خالق نال محبت سے جان سنبھال کر اون ہے۔ خالق نال رابطہ جوڑن واکہ وڈا ذریعہ مخلوق نال محبت کرن ہے۔ تصوف دی اے صفت ہک پر امن سے بہترین معاشرے دے فروغ وچ بنیادی کردار ادا کریندی ہے۔ انسانی زندگی کے تصوفی اثر کجھ ایس تھیندے جو انسان، انسان نال محبت سے درگزر کریندے ہک صوفی تمام رذائل توں پاک ہوندے کیونکہ تمام انسانی عیوب وازالہ کر ڈیندے بقول مولانا رومی :

شاد باش اے عشق خوش سودائے ما
وے طیب حملہ علت ہائے ما

(۱۷)

ایں حوالے نال ڈوجھا شعر کجھ ایں ہے:

ہر کرا جامہ ز عشقے چاک شد
اوز حرص و عیب کلی پاک شد

(۱۸)

تصوف دی تعلیم ایہ ہے جو اے حقیقی علم صرف عمل دے بعد ہی حاصل تھیندے تے جیڑھا صوفی عمل نی کریندا او صوفی کائینی بلکہ فلسفی یا متکلم ہے۔ صوفی ہمیشہ تزکیہ نفس دی تلقین کریندے۔ تصوف مذہب دی روح اے تے خدا دے نال زندہ رابطے واناں اے۔ اگر کوئی صوفی کافر کوں حقارت دی نظر نال ڈھندے تاں یا ایں تے شفقت نی کریندا، ایندے نال ہمدردی نی کریندا، ایندے ڈکھ کوں آپنا دکھ نی سمجھدا تاں او ہر گز صوفی کائینی بلکہ بندہ نفس ہے تے دنیا کوں دھوکہ ڈیندا پئے۔ تصوف دا پہلا سبق ایہ ہے کہ سب انسان اللہ دے پیدا کیتے ہوئے ہن تے ایں کیتے مجاز اللہ دا کنبہ ہن مولانا حالی دا شعر ایں حوالے نال کجھ ایں ہے :

یہ پہلا سبق تھا کتاب ہدی کا
کہ ہے ساری مخلوق کنبہ خدا کا

(۱۹)

تصوف دی عالمگیریت :

کہیں وی مذہب دی طرح تصوف وی ہک عالمگیر صداقت تے حقیقت تے مبنی ہوندے۔ تصوف مذہب دی روح ہوندے تے دنیا وچ تصور مذہب توں کوئی وی قوم خالی نی ایں کیتے تصوف ہر قوم وچ کار فرما رہیے تے رب دی طلب ہر مذہب، قوم قبیلے، تے زمانے وچ رہی اے تے قیامت تک رہی۔
بر صغیر وچ تصوف :

بر صغیر پاک و ہند وچ صوفیاء دی آمد بارے مختلف روایات ملدن۔ صوفیاء انسانیت دارب نال گاندھا جوڑن دا جیڑھا اہر کیتا او پوری دنیا توں تھیندا ہوا بر صغیر وچ وی پہنچا۔ بر صغیر وچ اسلام صوفیاء دے ذریعے نال پھیلا۔ اسلام دی تبلیغ وچ صوفیاء دے کردار بارے ڈاکٹر نسیم اختر راقم الطراز ہن :
''بر صغیر پاک و ہند میں اسلام پھیلانے میں صوفیاء کا کردار اولین حیثیت کا حامل ہے۔ جنہوں نے بر صغیر کی تہذیبی زندگی کی اقدار، روایات، اخلاقیات کو مثبت سمت عطا کی۔ ایک ایسا ترقی پسندانہ اور تعمیری کردار ادا کیا جس کو مشعل راہ کر دین اور دنیا دونوں میں ضمانت پائی گئی۔'' (۲۰)

بر صغیر وچ صوفیاء کرام آجی تبلیغ سانگے مختلف سلسلے متعارف کرائے انہاں سلسلیاں وچ تصوف دے چار وڈے سلسلے ہن جیڑھے درج ذیل ہن :

سلسلہ چشتیہ :

بر صغیر دے وڈے تے مقبول با اثر صوفیاء دے سلسلاں وچوں ہک سلسلہ دی نسبت چشت نال ہے جیڑھا ہرات دے نزدیک ہک علاقہ ہے۔ ایں علاقہ کوں خواجہ چشت وی آکھیا ویندے۔ سلسلہ چشتیہ دابانی خواجہ ابواسحاق شامی داسکُن چشت ہن تے آئے روحانی پیشوا خواجہ ممتاز علودنیوری دے آکھن تے آکے آباد

تھے۔ خواجہ معین الدین چشتی اس سلسلے کوں بارہویں صدی وچ برصغیر وچ گھن آئے تے اجیر شریف کوں چشتیہ سلسلہ دامرکز بنادتا۔ اتھوں اے سلسلہ برصغیر دے اطراف وچ پھیل گیا تے لوک جوک درجوک اس سلسلہ وچ شامل تھے۔

سلسلہ قادریہ :

سلسلہ قادریہ دے عظیم بزرگ پیران پیر سید عبدالقادر جیلانی دے نال منسوب ہے۔ انہاں کوں یارہیاں والا پیر وی آکھیا ویندے۔ آپ حضرت علی مرتضیٰ تے حضور اکرم ﷺ توں براہ راست فیض یافت ہن۔ آپ ۴۷۰ ہجری کوں قصبہ گیلان وچ پیدا تھے۔ آپ داسم گرامی عبدالقادر تے محی الدین لقب ہئی۔ آپ دا شجرہ نسب سیدنا امام حسین بن علی ابن طالب نال ملدے۔ آپ نے درود شریف زیادہ توں زیادہ پڑھن دی تلقین کیتی تے آپ نے برصغیر وچ اسلام کوں پھیلاون دا اہم کردار ادا کیتا تے آپ بک عظیم مبلغ ہن۔ آپ دی تعلیمات اسلام کوں پھیلاون دا ہک بہوں وڈا ذریعہ ثابت تھیا۔

سلسلہ سہروردی :

سلسلہ سہروردی شیخ عبدالقادر سہروردی نال منسوب ہے۔ اس سلسلے دے خاندانے شہاب الدین سہروردی تے حضرت بہاؤ الدین زکریا ملتانی ہن۔ اس سلسلہ وچ ترائے سال دے مجاہدات دے بعد مرشد ڈیہدے کہ قلب دے اندر کتنی سکت پیدا تھئی اے تے تزکیہ نفس وچ مقام دیکھیا ویندے۔ تزکیہ نفس تے قلب مصفی تے محلی ہوون دے بعد فیض منتقل کیتا ویندے۔ سلسلہ سہروردی وچ ساہ بند کرکھا اللہ ہو دا ذکر کیتا ویندے تے ذکر جلی تے خفی کرائے ویندے۔

سلسلہ نقشبندیہ :

اس سلسلے دے بانی حضرت بہاؤ الدین نقشبندی بخاری ہن۔ آپ دی وجہ توں اس سلسلہ کوں نقشبندی آبدن۔ آپ داقالین داکار وبار ہئی تے آپ نقش نگاری داکم کریندے ہن اتے لوکیں توں وی کرویندے ہن اس کیتے آپ کوں نقشبندی آکھیا ویندے بعض لوکاں دا خیال ہے کہ اللہ تعالیٰ دا نقش دلاں تے لاون دی وجہ توں نقشبندی مشہور تھے۔ آپ دی ولادت شہر بخارا دے قریب قصر عارفان وچ تھئی۔ سلسلہ نقشبندیہ دا شجرہ طریقت حضرت ابو بکر صدیق نال ملدے۔

تصوف اے ملتان :

تصوف جینویں کہ مسجد نبوی وچ اصحاب صفہ توں شروع تھیا تے لیکوں قرآن و سنت دی روحانی تعبیر دا ناں ڈتا ویندے۔ ہندوستان وچ کفر بہوں ہئی تے صوفیائے کرام اس علاقے ول توجہ ڈتی تے پیغامِ محبت نال لوکیں دی روحان توں کفر دا میل لہاون ول اہر کیتا تے اسلام دی روشنی خانقاہی نظام دے تحت پھیلدی گئی، صوفیائے کرام دے آستانے، زاوے، رباط تے خانقاہواں رُشد و ہدایت دامرکز بن گیا۔ بہوں سارے صوفیائے کرام ہندوستان وچ تشریف گھن آئے تے اسے تبلیغِ ملتان تک پہنچ گئی اتھوں اوں ویلے لوک ہندو سورج دیوتا دی پوجا وچ مشغول ہن تے کفر دا بول بالا ہئی اس ویلے بہاؤ الدین زکریا، شاہ شمس، حضرت دیوان مشائخ چاولی، حضرت سید صفی الدین گازروٹی، حضرت موج دریا، حضرت شاہ گردیز، حضرت سید اسماعیل محدث بخاری، حضرت زکریا، حضرت داتا گنج بخش، حضرت سخی سرور اتے ڈوجھے صوفی بزرگاں ملتان، اوچ، لاہور تے ڈیرہ غازی خان وچ اسلام دی روشنی کوں اس پھیلایا کہ جنوبی ایشیاء وچ ہزاراں لوک تصوف دی جوت جگہ گائٹھے تے برصغیر وچ تصوف دے روحانی فیوض و برکات دی وجہ توں ملتان اتے اہندے مضافات وچ اسلام دی ترقی ہوئی تے انہاں بزرگانِ دین نے ملتان نوں اسلام دا قلعہ بنا ڈتا۔

صوفی :

لفظ صوفی تے صوفیائے کرام، محققین تے مغربی مستشرقین نے بہوں بحث کیتی اے۔ انہاں آپنے آپنے ذوق وجدان دے مطابق آپنے انداز وچ تعریف کیتی۔ بعض محققین دا خیال ہے کہ صوفی کوں "صوفی" اس کیتے وی آکھیا ویندے جو اے صوف دالباس ورتیندے ہن جیردھا جو انہاں داکپڑا ہوندا ہئی تے ترک دنیا، سادگی تے قناعت دی علامت ہوندے، کچھ محققین دا آکھن ہے جو صوفی اس کیتے آبدن جو اے صف اول وچ ہوندے۔ ہک خیال اے وی ہے جو صوفیاء کرام دی زندگی "اصحاب صفہ" نال مطابق تے مماثلت رکھن ہے اس کیتے لیکوں صوفی آکھیا ویندے۔ حضور اکرم دے زمانے وچ صحابہ کرام نے دنیاوی تعلقات کوں ختم کر ڈتا ہئی تے اوصاف ہک کپڑے وچ زندگی گزار ڈیندے ہن۔ انہاں نوں کڈا ہوں ڈوٹا ئم دی وئی نصیب نہ ہوندی ہئی انہاں چونکہ نبی اکرم دے ہک صفہ وچ رہائش اختیار کر گھدی اس کیتے "اہل صفہ" آکھیا گیا۔ کچھ لوکاں دا آکھن اے کہ لفظ صوفی "صفا" توں مشتق اے یعنی صوفی او ہے جینکوں اللہ تعالیٰ نے دل دی صفائی بخشی ہووے۔ اہل تصوف آپنے اخلاق، عادات کوں مہذب بنا لیندن تے طبعی عیوب توں آپنے آپ کوں پاک رکھدے ہن اس کیتے صوفی آکھیا ویندے ہن۔ تصوف بارے ارشاد نبوی ﷺ اے جو :

"الخلق عيال الله" (۲۱)

صوفیاء کو انہاں دے ظاہری لباس دی بناء تے صوفی دے لقب نال نسبت ڈتی گئی اے۔ اے لوگ ایس کیتے صوف دالباس ورتیندے ہن۔ ایس لباس کوں نیماں تے ولایاں نے پسند کیتا تے اے انہاں ہستیاں و امتیازی نشان ہئی۔
ماہرین ادب تے سکارلز دے نظریات :

مختلف ماہرین ادب تصوف تے صوفی بارے مختلف نظریات رکھیندن۔ انہاں ماہرین وچوں چند ہک دے نظریات جیڑھے جو صوفی دے متعلق ہن درج ذیل ہن :

معروف کرنی (۲۰۰ھ) :

"حقائق کو گرفت میں لانا، دقائق پر گفتگو کرنا اور خلاق کے پاس جو کچھ ہے اس سے ناامید ہونا" تصوف "ہے۔" (۲۲)

ذوالنون مصری ۲۴۰ھ :

"وہ لوگ صوفی ہیں جنہوں نے تمام کائنات میں صرف اللہ کو پسند کیا۔" (۲۳)

جنید بغدادی (۲۹۷ھ) :

"صوفی وہ ہے جس کا دل دنیا سے متفرق اور فرمان الہی کو ماننے والا ہو۔ اس میں فقر حضرت عیسیٰ علیہ السلام کی طرح، صبر حضرت ایوب علیہ السلام کی طرح اور اخلاق جناب رسول اللہ ﷺ کی طرح ہو۔" (۲۴)

صوفی دے بارے لکھدے ہونئیں ڈاکٹر نسیم اختر راقم الطراز ہن :

"صوفی و تصوف بذات خود ہک شعور ہے۔ ایہ انسان دوست علم ہے۔ ایہو علم انسان کوں رب تنہیں رسائی ڈیندے۔ صوفی ہر جاہ ذات پندل

دی ڈیندے۔ ہر شے اچ اوند ا جلوہ ہے۔ وحدت الوجود نال وحدت الشہودی اہمیت آچنی جاہ ہے۔ صوفی شاعر مثالی انسان بنن کیتے بندے

دی عملی تربیت کریندے۔" (۲۵)

سرزمین پاک و ہند وچ صوفیائے بزرگاں دا دور :

سرزمین ملتان دے تعلقات ہمیشہ توں ای سرزمین پاک و ہند نال قائم رہے، محمد بن قاسم دے حملے توں بعد ملتان وچ باقاعدہ طور تے اسلام دی روشنی پھیلی ایس حملے دے بعد اسلامی اقدار کوں فروغ ملیا۔ تہذیب و ثقافت تے علم و ادب دے چراغ روشن ہوئے محمود غزنوی دی فتح ملتان تک عرب مسلماناں دی حکومت کہیں نہ کہیں صورت وچ قائم رہی۔ محمود غزنوی دے نال ہی بے شمار صوفیاء بزرگ ہستیاں، مذہبی شخصیتاں تے علم و فضل دے حامل لوگ ہندوستان وچ آون شروع تھی گئے۔ "کشف المحجوب" دے لکھاری تے مشہور صوفی بزرگ علی بن عثمان علی جویری غزنی توں مسلمان ملکان داسفر کریندے ہوئیاں آخر لاہور پہنچے تے اتھان مستقل قیام کیتا۔ شیخ بخاری تے شیخ فرید الدین عطار وی برصغیر وچ آئے۔ حضرت شہاب الدین سہروردی دے شاگرد رشید جلال الدین تبریزی بنگال پہنچے۔ عبدالکریم الجیلی مصنف "انسان کامل" وی برصغیر داسفر اختیار کیتا ایس طرح سید محمود گیسو دراز، پیر صدر الدین برصغیر وچ سکونت پذیر تھئے۔ سرزمین ملتان بزرگاں تے صوفیائے کرام دامرکز رہیا ایس کیتے ای ملتان کوں مدینۃ الاولیاء آکھیا ویندے۔ حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیری نے ملتان وچ کئی سال تک قیام کیتا۔ مقامی زبان وچ مہارت حاصل کیتی تے اجمیر وچ مستقل قیام کیتا۔ سید جلال الدین اچ شریف وچ بابا فرید الدن گنج شکر پاک پتن وچ قیام پذیر ہوئے۔ قطب الدین بختیار کاکی ملتان تشریف لائے، قیام کیتا تے تبلیغ دے بعد دہلی چلے گئے۔ جلال الدین سرخ پوش نے اچ وچ تے غوث بہاؤ الحق زکریا نے ملتان وچ سکونت اختیار کیتی۔ ملتان وچ حضرت امیر خسرو تے صوفی شاعر عراقی دی آمد وی تھئی انہاں دے شعر و نغمہ ایس شہر وچ بہوں مقبول تھیا، حضرت خواجہ غلام فرید دی شاعری نے ملتان دی سرزمین وچ معرفت دے بیج لائے، انسانیت کوں مساوات، اخوت، امن عشق تے آشتی دا پیغام ڈتا۔ ملتان وچ مفکرین تے صوفیاء دی بدولت اسلامی فلسفی دے علاوہ تصوف وی پورے برصغیر وچ پھیل گیا۔ ملتان دی مذہبی، معاشرتی، اقتصادی، لسانی تے تہذیبی زندگی دا عکس اساڈے سامنے ہے۔

صوفیائے بزرگاں دا دور تے سرزمین ملتان :

سرزمین ملتان دی اہمیت، قدامت اتے سیاسی تے سماجی عظمت ہک مسلمہ حقیقت ہے۔ اے سرزمین موہن جوداڑو، ہڑپہ تے بابل و نیوادی تہذیب دی ہم عصر رہی۔ وقت دے نال نال ڈوجھیاں تہذیبیاں ختم تھیندیاں گئیاں لیکن ملتان اچ وی ہو بہو اونویں قائم و دائم ہے۔ سرزمین ملتان بزرگاں تے صوفیاء کیتے ہک

عظیم مرکز ہئی ایں سانگے ملتان کوں مدینۃ الاولیاء آکھیا ویندے۔ حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجیری ملتان وچ کئی ورہیں تک قیام کیتا تے مقامی زبان وچ مہارت حاصل کیتی تے وٹ ملتان توں اجیر تک اسلام کوں پھیلان کیتے آپنا کردار ادا کیتا۔ قطب الدین بختیار کاکی ملتان وچ آئے، قیام کیتا تے تبلیغ دے بعد دہلی وچ سکونت اختیار کیتی۔ جلال الدین سرخ پوش اُچ تے حضرت بہاؤ الحق زکریا ملتان ملتان دے ہی ہوکے رہ گئے۔ ایں شہر وچ حضرت امیر خسرو صوفی شاعر عراقی دی وی آمد تھئی انہاں دے شعر و شاعری نال ملتان وچ لوکیں دے دلاں تے بہوں اثر تھیا تے لوکیں انہاں دی شاعری کوں سبق دے طور تے ورتیا۔ حضرت خواجہ غلام فرید دی شاعری ملتان اتے ایندے مضافاتی علاقیاں وچ معرفت دے پتھ لائے، آپ دی شاعری وچ انسانی، مساوات، رواداری، بردباری، امن تے عشق دا جیڑھا پیغام اے کہیں ہور شاعر دی شاعری وچ نی نظر دا، البیر وئی جئے محقق نے ملتان وچ آپنی زندگی دے قیمتی لمحات گزرے تے آپنی تصنیف "الہند" تصنیف کیتی۔

صوفیاء کرام دی تعلیمات :

محمد بن قاسم تے محمود غزنوی دے نال آون آلے سپاہی بلند اخلاق تے اعلیٰ شعائر دے حامل ہن تے جیڑھے لوک اتھاں مستقل رہ گئے انہاں دے اثرات اتھوں دی معاشرت تے پئے پر بر صغیر پاک و ہند وچ آون آلے صوفیائے کرام دی تبلیغ تے تعلیم نے اتھوں دے حالات تبدیل کر ڈتے۔ انہاں نہایت عام فہم تے محبت آمیز انداز وچ اسلام دی تبلیغ کیتی تے لوکاں کوں نیکی ول ترغیب ڈتی۔ انہاں آپنی سادہ زندگی، درویشی، بے ریائی، خلوص تے انسان دوستی دے اعلیٰ نمونے پیش کر کے لوکیں دے اخلاق کوں سنوارن دا اہم کیتا تے نیک اعمال ول مائل کیتا ڈو جھی طرفوں مقامی بولیاں وچ فارسی تے عربی الفاظ وچ آمیزش کر کے ہدایت تے تبلیغ دا سلسلہ شروع کیتا۔ صوفیاء کرام دی بدولت ہی تہذیب و زبان تے بہوں اثرات مرتب ہوئے تے صوفیائے کرام بر صغیر پاک و ہند دے کونے کونے وچ پنپے ملتان تاں انہاں کیتے ہک مرکزی شہر دی حیثیت رکھدا ہئی اتھاں صوفیائے کرام زبان سکھن کیتے آندے ہن۔ خواجہ معین الدین چشتی زبان دی مہارت کیتے ملتان تشریف گھن آئے تے ملتان ہی زبان سمجھدے ہن۔ ایں طرح قطب الدین کاکی امیر خسرو تے حسن دہلوی وی ملتان وچ رہے تے انہاں اتھوں دے زبان دے اثرات قبول کیتے، ملتان دے صوفیاء دا فیض بر صغیر توں نکل کے باہر دنیا وچ پھنچیا۔ حضرت بہاؤ الدین زکریا دے ستر مزار تربیت یافتہ شاگرد عالم ہدایت تے تعلیم و تدریس کیتے جاوا، ساہرا، اندونیشیا، فلپائن، خراسان تے چین تک پنپے۔ صوفیائے کرام نے انسانیت دا درس جیڑھا ڈتا او انسانی اخلاق دی معراج ہے انہاں دے نزدیک چھوٹے وڈے، ادنیٰ و اعلیٰ کالایا گورا، امیر غریب تے عربی عجمی وچ کوئی فرق نہ ہئی اتھوں تک کہ ہندو مسلم تے شیخ و برہمن وچ کوئی امتیاز نہ کیتا، خواجہ معین الدین اجیری، قطب الدین بختیار کاکی، بابا فرید گنج شکر، راجو قتال، امیر خسرو، جہانیاں جہاں گشت، حافظ جمال اللہ، حضرت سلیمان تونسوی، حضرت موسیٰ پاک شہید، حضرت غلام حسن شہید تے حضرت خواجہ فرید جئے صوفیاء دے احوال وچ ذکر کیتا گیا ہے کہ انہاں ہندو مسلم ثقافت وچ میل پیدا کر کے اینکوں فروغ دیون دی کوشش کیتی ایں وجہ توں لکھاں دی تعداد وچ لوگ اسلام دی روشنی توں منور تھئے۔ جیڑھے لوک اسلام وچ داخل تھئے اے صوفیائے کرام دے خلق عظیم دی وجہ توں تھئے۔ صوفیائے کرام نے بلا امتیاز رنگ نسل تمام بنی نوح انسان کوں اخوت، محبت، امن آشتی تے انسانیت دا درس ڈتا۔

حوالہ جات

- ۱۔ ابن حنیف، مرزا، سات دریاؤں کی سرزمین، ملتان، فکشن ہاؤس، ۲۰۱۷ء، بار دوم، ص: ۱۷
- ۲۔ کرم الہی بدر، چوہدری، بحوالہ: ملتان دائم آباد، از خلیل احمد، لاہور، فکشن ہاؤس، ۲۰۱۴ء، ص: ۸۴
- ۳۔ ایضاً، ص: ۸۵
- ۴۔ عتیق فکری، العتیق العتیق، بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس، ۱۹۹۷ء، بار دوم، ص: ۹
- ۵۔ ایضاً، ص: ۱۰
- ۶۔ عتیق فکری، العتیق العتیق، بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس، ۱۹۹۷ء، بار دوم، ص: ۷
- ۷۔ القرآن، سورۃ الکہف، آیت: ۱۱۰
- ۸۔ صحیح بخاری، حدیث ۴۸، جلد اول، صفحہ: ۸۷
- ۹۔ روبینہ ترین، ڈاکٹر، تصوف تعریف، تاریخ، اصطلاحات، لیکن بکس، ملتان، ۲۰۰۱ء، اشاعت اول، ص: ۱۰

- ۲۱۰۔ بحوالہ، 'رسالہ فقیر'، از ابو القاسم عبدالکریم بن حوازن، قشیری، ترجمہ ڈاکٹر پیر محمد حسن ترجمہ، ادارہ تحقیقات اسلامی، اسلام آباد، اشاعت اول، ۱۹۷۰ء، ص: ۴۳۰
- ۱۱۔ ایضاً، ص: ۴۲۸
- ۱۲۔ بحوالہ الفقیر فخر از قلندر علی صاحب قبلہ سہروردی مدظلہ اعلیٰ، ص: ۱۲۹
- ۱۳۔ القرآن، سورۃ البقرہ، آیت: ۱۶۵
- ۱۴۔ روپینہ ترین، ڈاکٹر، تصوف، تاریخ، اصطلاحات، بیکن بکس، ملتان، ۲۰۰۱ء، اشاعت اول، ص: ۲۹
- ۱۵۔ احسان الہی، مولانا، تصوف تاریخ اور حقائق، ادارہ ترجمان السنہ، لاہور، ۲۰۱۰ء، ص: ۹۲
- ۱۶۔ روپینہ ترین، ڈاکٹر، تصوف تعریف، تاریخ، اصطلاحات، بیکن بکس، ملتان، ۲۰۰۱ء، ص: اشاعت اول، ص: ۲۷
- ۱۷۔ <https://web.facebook.com/naqsh5/photos/>
- ۱۸۔ <https://deobandi-books.amuslim.org/book.php>
- ۱۹۔ <https://ar-ar.facebook.com/urduAshaar/posts/posts>
- ۲۰۔ نسیم اختر، ڈاکٹر، صوفی روح فقیر سنیں، اکادمی ادبیات اسلام آباد، ۲۰۲۰ء، ص: ۳۱
- ۲۱۔ <https://al-hadees.com/hadees-details/mishkat/4999>
- ۲۲۔ ابن خلیل، احسان و تصوف، ہنری بکس اینڈ پبلشرز، ملتان، ص: ۷
- ۲۳۔ ایضاً
- ۲۴۔ ایضاً، ص: ۸
- ۲۵۔ نسیم اختر، ڈاکٹر، نگال، تحقیقی مجلہ سرائیکی ایریا سٹڈی سنٹر، ملتان، شمارہ، ۲۰۲۰ء، ۳، ص: ۳۶